

Mitrovits Miklós

KATYŇ ÉS AMI ELŐTTE TÖRTÉNT...

Sztálin lengyel politikája

1941. december 3-án Władysław Sikorski, az emigrációba kényszerült lengyel kormány miniszterelnöke, Władysław Anders lengyel tábornok és Stanisław Kot, moszkvai lengyel nagykövet látogatást tett Sztálinnál. A megbeszélések témája a Szovjetunió területén különböző táborokban fogva tartott lengyel hadifoglyokból felállítandó lengyel hadsereg létrehozása volt. Sikorski átnyújtott egy 4 000 nevet tartalmazó listát Sztálinnak, és amikor arról érdeklődött, hogy hol vannak ezek az emberek, a következő párbeszéd zajlott le:

Sikorski: Ezek az emberek itt vannak, senki nem tért közülük haza.

Sztálin: Lehetetlen. Bizonyára megszöktek.

Anders: Hová szökhettek volna?

Sztálin: Nos, talán Mandzsúriába.

Miután a lengyelek rámutattak, hogy ez teljes képtelenség, akkor Sztálin a következő elmélettel állt elő:

„Akkor nyilván szabadon engedtiük őket, csak még nem érkeztek meg.”

1942. március 18-án Anders újra Sztálinnál járt a lengyel foglyok ügyében, s közölte vele, hogy „máig nem érkeztek meg a Kozelszkben, Sztarobelszkben és Osztaskovban fogva tartott tisztjeink”. Sztálin azonban higgadtan közölte:

“Már minden parancsot kiadtam, szabadon kellett engedni őket. Még azt is beszélnek, hogy a Ferenc József-földön vannak, pedig ott nincs senki. Nem tudom, hol vannak. Miért tartanánk bent őket? Lehet, hogy lágerekben vannak, azokon a területeken, amelyeket elfoglaltak a németek. Szétszaladtak.”

Sztálin cinizmusa nem ismert határokat. Pontosan tudta, hogy a keresett lengyel hadifoglyokat Lavrentyij Berija belügyi népbiztos javaslatára, az ő egyetértésével 1940 tavaszán kivégezték, és tömegsírokban fekszenek. Még akár parancsba is adhatta a szabadon engedésüket, bár a halott embereken ez már nem sokat segített.

1943. április 13-án azonban kiderült, hol vannak a keresett lengyel foglyok. A Szovjetunió területére benyomult német egységek feltárták a kаты́ni erdőben az első tömegsírokat. A Berliini Rádió ezen a napon közölte, hogy „találtak egy 28 méter hosszú, 16 méter széles gödröt, benne 3 000 lengyel tiszt holttestével, 12 rétegben egymásra helyezve. Teljes katonai egyenruhában kerültek elő, egy részüket megkötözték, és mindenkinek lött sebe volt a koponyája hátsó részén.” Nem volt nehéz összerakni a képet. A sír a kаты́ni erdőben helyezkedett el. Feltételezhető volt, hogy a kozelszki táborból Szmolenszkbe szállított hadifoglyokat végezték itt ki. Két nappal később a szovjet információs hivatal (TASZSZ) közleményéből a világ megtudhatta Sztálin álláspontját is: „A német fasiszta hóhérok gyalázatos koholmányukban nem haboztak a leggátlástalanabb és leghitványabb hazugságokat kitalálni, hogy ezzel próbálják meg leplezni büntettüket, amelyet – mint mára már nyilvánvaló – maguk követtek el.” A Wehrmacht valóban rengeteg bűncselekményt követett el szovjet területeken, de a „kаты́ni mészárlást” nem írhatjuk a számlájukra. Ennek ellenére a sztálini hazugság 1990-ig kötelező dogma volt a Szovjetunióban és a szocialista országokban, de még a nyugat-európai közvélemény sem tudhatta meg az igazat.

Az első deportálások

Az 1921. március 18-án megkötött rigai béke alapján a lengyel–szovjet határt ugyan a Curzon-vonalnál jóval keletebbre húzták meg, de még így is nagyjából egymillió (az 1937-es szovjet összeírás szerint 636 220) lengyel nemzetiségű lakos maradt a Szovjetunióban. A húszas évek első felében a Kreml látszólag jelentős engedményeket tett a birodalom nemzetiségei számára. Számos autonóm nemzetiségi terület jött létre. Így alakult meg az Ukrán SZSZK területén 1925-

ben a Julian Marchlewskiről – az éppen abban az évben elhunyt lengyel kommunista forradalmárról – elnevezett Lengyel Nemzeti Kerület, Dovbis központtal (a város felvette Marchlewski nevét), majd a Belarusz SZSZK területén, 1932-ben, a Feliksz Dzerzsinszkijről (a lengyel származású bolsevik forradalmár szervezte meg a szovjet politikai rendőrséget, a Csekát) elnevezett Lengyel Nemzeti Kerület, Kojdanau központtal (a város felvette és máig viseli a Dzjarzsinszk nevet). E körzetekkel azonban elsősorban az volt a szovjet vezetés célja, hogy a kommunista eszmét elterjessze a lengyel lakosság körében, a szovjetek igyekeztek kinevelni közülük a helyi agitátorokat, és a segítségükkel végrehajtani a kollektivizálást. Tervük azonban kudarcba fulladt. A lengyel lakosság ellenállt a bolsevik indoktrinációs kísérletnek, az erőszakos kollektivizálásnak, és tiltakozott földjeik elvétele ellen.

A szovjet vezetés gyorsan reagált. Már 1935 tavaszán megkezdte a Marchlewski kerület lengyel lakosainak áttelepítését, előbb Ukrajna délkeleti bányavidékeire, majd Kazahsztánba. A rendszerváltás után megnyílt orosz levéltárakból, mint a KGB – ma FSZB – archívuma, az Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF), az Orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltár (RGANI) és az Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár (RGASZPI), előkerültek a lengyel és más nemzetiségek deportálását bizonyító iratok. Ezekből az is kiderül, hogy már a kollektivizálásnak is volt etnikai színezete. A Belügyi Népbiztosság (NKVD) és a büntetőtáborok működtetését végző GULAG gondosan nyilvántartotta a szovjetellenesnek és ellenforradalminak tartott „kulákok” nemzetiségét. Az is kiderült, hogy a Szovjetunió nyugati határmenti övezetéből elsősorban lengyeleket és németeket kényszerítettek lakóhelyük elhagyására.

Az NKVD dokumentumai szerint 1935. február 1–9. között kétezer családot telepítettek ki a Marchlewski Kerületből, ebből 1681 lengyel „kulák és szovjetellenes” családot. Ezt követően, február 20. és március 15. között 8 329 lengyel családot (mintegy 38 892 személyt) telepítettek ki eredeti lakhelyükről. A ma ismert adatok szerint csak 1935 első négy hónapjában a kollektivizálásnak ellenállók közül 21 041 „kulák” családot telepítettek át az országon belül. Ha ezt a számot elfogadjuk, akkor láthatjuk, hogy a Szovjetunióban e négy hónap alatt kitelepített család közel 40 százaléka lengyel volt.

Egy 1935. július 31-én kelt, Sztálinnak írt feljegyzés a következőképpen fogalmazott:

„A Kijevi területen a lengyel nemzeti kerületnek tartott Marchlewski (határmenti) kerület a leginkább szovjetellenes és ellenforradalmi elemekkel töltött terület”, köztük egykori lengyel légionáriusok és a „kuláktalanított (раскулаченные – értsd: saját földjüktől megfosztott gazdák) lengyel nacionalista elemek”. A kitelepítésekkel azonban nem volt maradéktalanul elégedett a vezetés. Genrih Jagoda – ekkor már az NKVD vezetője – október 27-én úgy fogalmazott Molotovnak írt feljegyzésében, hogy „jelentős mértékben sikerült megtisztítani a határmenti kerületet az ellenforradalmi nacionalista és szovjetellenes elemektől”, de 1936. március 5-én – ugyancsak Jagoda – már újabb 15 ezer lengyel család kitelepítéséről rendelkezett. Ezúttal Kazahsztánba. A műveletet két részletben – júniusig 5 535, szeptemberig 9 465 családot – összesen 69 283 személyt telepítettek át a kazah földekre. (Az összes idézett orosz nyelvű dokumentumot közli: *Sztalinszkije Gyeportacii...*, 2005. 50–75.)

A Marchlewski lengyel körzetet 1935 augusztusában megszüntették, a várost is átnevezték, előbb a Scsorszk nevet kapta, majd a háború után újra Dovbisz lett. Ugyanakkor nemjártak jobban a belarusz területen létrehozott Dzerzsinszkij körzet lengyel lakóisem.

Az NKVD „lengyel művelete” (1937–1938)

A kollektivizálásnak ellenszegülő lengyel parasztok kitelepítése csak az első lépés volt a Szovjetunió lengyel lakosságával szembeni erőszakos fellépések sorozatában. A sztálini nagy terror (1935–1940) egyik alfejezete, az NKVD ún. „lengyel művelete” kifejezetten a lengyel lakosság ellen irányult. A Nyikita Hruscsov számára 1956. február 9-én készült jelentés összegezte a sztálini terrort. E dokumentum szerint 1935 és 1940 között, tehát hat év alatt összesen 1 980 635 személyt ítéltek el „szovjetellenes” cselekedetért, közülük 688 503 főt gyilkoltak meg. 1937-re és 1938-ra 1 548 366 elítélt és 681 692 halálra ítélt jutott. Az 1937. augusztus 20-tól 1938. augusztus 1-jéig (Belaruszban szeptember 1-jéig) tartó „lengyel művelet” során 139 835 lengyel nemzetiségű személyt ítéltek el, s közülük 111 091 főt agyonlőttek. Tehát azt látjuk, hogy míg az összes elítélt 44 százalékát végezték ki, addig ez az arány a lengyelek esetében 77,25 százalék volt, illetve az e két évben kivégzettek 16 százaléka

a lengyelek közül került ki. Ha még az is figyelembe vesszük, hogy a „lengyel művelet” csupán 13 hónapig tartott, akkor arányosítva, a két év alatt kivégzettek létszámának több mint 25 százalékát is kitehették a lengyelek ebben az időszakban.

Az NKVD ún. „lengyel művelete” Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztos 1937. augusztus 11-én kiadott [00485. sz. parancsával](#) kezdődött. Maga a dokumentum nem említette a lengyeleket, de a hozzá csatolt harmincoldalas „titkos levél” feltárja a parancs igazi célcsoportjait. A levél hat kategóriába sorolta azokat a kémeknek vagy rendszerellenesnek minősített lengyeleket, akiket az NKVD funkcionáriusainak el kellett fogniuk és ki kellett végezniük. (A „titkos levél” megtalálható: RGANI, F. 6. Op. 13. T. 6. L. 8–51. és részletesen ismerteti N.V. Petrov és A. B. Roginszkij cikke).

A „titkos levél” lényegében a Szovjetunióban élő teljes lengyel lakosságot kémnek vagy szovjetellenes elemnek minősítette.

1. Először is az első világháború idején a cári megszállás területén működött Lengyel Katonai Szervezet (POW) egykori tagjait a Szovjetunióra nézve a legveszélyesebb szervezetnek állította be. A dokumentum szerint ezek az emberek mindenhová beépültek. Megtalálhatók a Lengyel Kommunista Pártban (ennek következtében csaknem a teljes LKP tagságot likvidálták, magát a pártot tagság híján pedig feloszlatták), a Komintern lengyel szekciójában, sőt még az NKVD-ben és a Vörös Hadseeregben is. Az egykori POW-nak ekkoriban szinte már semmilyen szerepe nem volt, de az NKVD egy fantasztikus kémhálózatot rajzolt fel köré.
2. A második kategóriába az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban szovjet fogságba esett lengyel katonák kerültek, akik még mindig a Szovjetunióban éltek. Számuk a becslések szerint 1 500–3 000 lehetett. (Később a terror kiterjedt azokra vörös katonákra is, akik annak idején túl sok időt töltöttek lengyel hadifogságban.)
3. A harmadik célcsoportot azok a lengyelek alkották, akik a húszas-harmincas években a Szovjetunióba szöktek, azaz lényegében a szovjet kommunizmust választó emigránsok. Jezsov szerint ezek száma több mint százezer is lehetett.

4. A negyedik halmazba a politikai emigránsok, illetve az ún. kicseréltek tartoztak. Ők voltak azok, akiket 1923–1932 között egy lengyel–szovjet egyezmény keretében kicseréltek a két ország között – többnyire lengyelországi politikai foglyokat a Szovjetunióban lévő katolikus lengyel papokra, hadifoglyokra. Számuk 425 volt.
5. Az ötödik csoportba – részben a negyedikkel átfedésben – azok az egykori lengyel szocialisták és más pártok tagjait sorolták, akik valamilyen módon a Szovjetunióba jutottak, vagy az 1921-es határkijelölés során lakhelyük odakerült.
6. Végül pedig azon lengyel kerületek (ekkor már lényegében a Dzerzsinszkij Lengyel Kerület) lakói, akiket a legaktívabb szovjetellenes és nacionalista elemeknek minősítettek. Ez tulajdonképpen bárkire vonatkoztatható volt.

Jezsov 1937 őszen kibővítette a letartóztatandók körét az addig lefogott személyek családtagjaira. A nőket többnyire 5-7 év börtön- vagy lágerbüntetésre ítélték, a 15 év alatti gyerekeket pedig árvának minősítve szovjet árvaházakba telepítették.

Az 00485. sz. parancs mintául szolgált a többi nemzetiség elleni „harcban” is, de a 111 091 lengyel kivégzett számát egyetlen más, Szovjetunióban élő nemzetiség áldozatai sem közelítették meg. Sztálin sosem bocsájtotta meg az 1920-ban elvesztett háborút a lengyeleknek. A rigai béke megkötése pillanatától kezdve Lengyelország megszüntetését tervezte, s ebben igazi partnerre talált a weimari Németország vezetőiben, majd 1933 után Hitlerben is. Az [1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum](#) e politikának a beérését jelentette. A lengyelek elleni erőszakos fellépések azonban még nem értek véget.

Lengyelország megtámadása és újabb deportálások

Miután 1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, felkérte a szovjet felet, hogy ők is foglalják el a paktum titkos záradékában számukra meghatározott területeket. Molotov külügyi népbiztos szeptember 5-én türelmet kért a

moszkvai német nagyköveten keresztül. Kijelentette, hogy a „túlzó igyekezet” káros lehet a „szovjet ügyre”, ugyanakkor kérte a németeket, hogy ne lépjék át a megállapított határokat, ha előbb érnének oda. Szeptember 10-én egy újabb találkozón Molotov azt mondta Schulenburg német nagykövetnek, hogy a Szovjetunió a lengyelországi belaruszok és ukránok védelmére hivatkozva fogja átlépni a határt. Végül szeptember 16-án közölte Molotov a német követtel, hogy másnap ők is támadnak.

1939. szeptember 17-én a moszkvai lengyel követnek a szovjet kormány átnyújtotta jegyzékét, amelyben kijelentette, hogy „a lengyel állam és kormánya valójában megszűnt létezni. [...] A szovjet kormány nem viselkedhet közömbösen [aziránt], hogy a Lengyelország területén élő s vele vér szerinti rokonságban álló ukránok és belaruszok a sors önkényének kiszolgáltatva védtelenek maradjanak.” Másnap a TASZSZ hasonló tartalmú közleményt adott ki. Az indoklása szokás szerint cinikus volt: Sztálin az ukránok és belaruszok védelmére hivatkozott, miközben a Szovjetunióban az elmúlt években több tízezer ukránt és belaruszt telepített ki vagy gyilkoltatott meg.

Molotov október 31-én a következőképpen összegezte a szovjet politika sikerét: „Egy villámgyors csapás, előbb a német hadseregtől, aztán a Vörös Hadseregtől elég volt ahhoz, hogy a versailles-i szerződés szörnyszülöttjéből, a nemzeti kisebbségek üldözésére épülő Lengyelországból ne maradjon semmi. Az egész világ tisztában van azzal, hogy a jövőben szó sem lehet a régi Lengyelország újjáélesztéséről.” Hogy ez így történjen, arról gyorsan gondoskodtak Moszkvában. Az újonnan elfoglalt lengyel területeket azonnal beolvasztották a Belarusz és az Ukrán SZSZK-ba (Wilnót/Vilniust és környékét Litvániának adták át, majd szovjetizálták), állampolgárait pedig szovjetté nyilvánították. Sztálin tehát nem biztonsági zónát hozott létre, nem ütközőterületet alakított ki, hanem egyszerűen megnövelte a Szovjetunió területét. Helyreállította Nagy Katalin cárnő birodalmának 1793-as – a második lengyel felosztás utáni – határait.

A szovjet támadással szemben a lengyel hadsereg nem lépett fel. Edward Rydz-Śmigły főparancsnok felszólította a hadsereget, hogy amennyiben lehet, kerüljék a harcot a szovjetekkel. Ez valószínűleg így is történt, hiszen G. Kulik szovjet honvédelmi népbiztos-helyettes szeptember 21-én a következőket jelentette a szovjet politikai vezetésnek: „A lengyel hadsereg [...] néhány esettől elte-

kintve nem tanúsított ellenállást, amelyet csak a határőrség, a telepések és a főparancsnokság vezetése alatt kihátráló egységek esetében tapasztaltunk. Nagyon sok sorkatonát és tisztet ejtettünk foglyul. [...] Nincs mivel táplálni őket.”

A Szovjetunió nem írta alá az 1929-ben elfogadott, a hadifoglyok bánásmódjáról szóló nemzetközi genfi egyezményt. Így a humánus bánásmódot magára nézve nem is tekintette kötelező érvényűnek. A hadifoglyokkal az ún. Hadifogolyügyi Igazgatóság foglalkozott, amelyet az NKVD-nek rendelték alá. E szerv működési szabályzatát szeptember 19-én hagyta jóvá Lavrentij Berija, és egyetlen szót sem tartalmazott a foglyok ellátásáról. A hadifoglyok szabadon bocsátásáról, illetve kategorizálásáról Berija október 3-án kiadott 001177. sz. parancsa rendelkezett. Ebben az ukrán, belarusz és cseh foglyok elengedése mellett sok szó esett a lengyelekről. Lényegében kijelölte a táboraik helyét, és szétválasztotta a sorkatonákat a tisztektől. (Az idézett forrásokat magyarul közli: Németh, 2013, 197–198, 204, 2011, 217–219.)

Annak ellenére, hogy a hadifogságba esett lengyelek nagy létszámával is nehezen küzdött meg a szovjet apparátus, nem mondtak le az újonnan elfoglalt lengyel területek lakosságának tömeges deportálásáról sem. Lényegében folytatták azt a politikát, amit 1935-ben elkezdtek a Szovjetunióban élő lengyelekkel szemben. A szeptember 17-én elfoglalt új területek kiterjedése mintegy 200 ezer négyzetkilométer volt, amelyen kb. 11,5 millió ember élt. A két legnagyobb létszámú csoportot az ukránok (4,4 millió) és a lengyelek (4,14 millió) alkották.

A tömeges deportálásárokra négy hullámban került sor. Minden esetben Molotov, a Népbiztosok Tanácsának elnöke adott utasítást, a lebonyolítás részleteit pedig Berija belügyi népbiztos rendelete szabályozta.

1. Az első tömeges deportálásra az 1939. december 29-én hozott határozatnak megfelelően 1940 februárjában került sor. Ez a szovjet dokumentumok szerint hozzávetőleg 140 ezer személyt érintett, amelynek mintegy 70 százaléka lengyel nemzetiségű volt.
2. A második hullám áprilistól indult. A szovjet források szerint mintegy 61 ezren kerültek e körbe. A transzportok kb. 80 százalékát nők és gyerekek tették ki, ami nem meglepő, hiszen maga a pa-

rancs is családtagokról, menekülőkről és prostituáltakról szólt.

3. Ezt követően, 1940. május–júliusban a deportálások harmadik hullámában hozzávetőleg 80 ezer embert, főképpen zsidókat (!) deportáltak az újonnan meghódított területekről a Szovjetunió belsejébe.
4. Az utolsó tömeges kitelepítésre pedig 1941. május–júniusában került sor, tehát közvetlenül a német támadás előtt. A több mint 85 ezer ember deportálására egyes történészek szerint azért volt szükség, hogy a határ mentén megtisztítsák a telepet a várható német támadásra készülve. (A szovjet források adatait összegzi: T. E. Vaszilcsenko, 2008)

A nyugati és a lengyel történészek szerint az előkerült NKVD dokumentumok erősen hiányosak, így az azok alapján megállapítható 320 ezres szám rendkívül alacsony a valóshoz képest. Roger Moorhouse és Norman Davies is bőven 1-1,5 millió fölé teszi a deportáltak számát. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének a témával foglalkozó történészei azonban 700 ezer és 1 millió között adják meg a négy hullámban deportált lengyel állampolgárok számát.

Katyń, Harkov, Kalinyin, Kijev, Minszk

A Berija által irányított hadifogoly-ügy is megoldásra várt a Kremlben. Két jelentős oka volt annak, hogy a szovjet vezetés meg akart szabadulni a lengyel foglyoktól. Egyfelől nehezen tudták őket élelemmel ellátni, másfelől nem számoltak már Lengyelországgal a jövőben, így lényegében egy nem létező állam kvázi hontalan katonáinak tekintették őket. Arra pedig semmi esélyt nem láttak, hogy a Szovjetunió mindennapjaiba integrálni lehetett volna a foglyokat. Erről tanúskodik Berija 1940. március 5-én a kivégzésükre tett javaslata is: „A Szovjetunió NKVD-jének hadifogolytáboraiiban és Ukrajna, valamint Belorusszia nyugati területeinek börtöneiben jelenleg nagy számban találhatók a lengyel hadsereg egykori tisztjei, a lengyel rendőrség és kémszolgálat egyko-

ri munkatársai, a lengyel nacionalista ellenforradalmi pártok és szervezetek leplezett tagjai, menekültek és mások. *Mindannyian a szovjethatalom megátalkodott ellenségei, gyűlölettel telve a szovjet rendszer iránt. A hadifogoly tisztek és a rendőrök még a táborokba kerülve is megpróbálnak ellenforradalmi tevékenységet és szovjetellenes agitációt folytatni. Csupán azért várják kiszabadulásukat, hogy bekapcsolódhassanak a szovjethatalom elleni harcba.*”

Berija halálbüntetést kért rájuk és megkapta. Az SZK(b)P PB ülés határozatának első pontja a következőképpen rendelkezett: „Utasítani a Szovjetunió NKVD-jét: 1. A hadifogolytáborokban található 14 700 volt lengyel tiszt, hivatalnok, földbirtokos, rendőr, katonai kémiszolgálat ügynöke, csendőr, telepes, börtönőr, ügyész; 2. valamint a Nyugat-Ukrajnában és Belorussziában letartóztatott és az ottani börtönökben tartózkodó 11 000 személy, különböző ellenforradalmi kém- és diverzáns szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és dezertőrök ügyét különleges módon vizsgálja ki, és a legmagasabb büntetést, az agyonlövétést szabja ki rájuk.” (Németh, 2013, 239–240.)

A javaslatot Sztálin, Vorosilov, Mikojan, Kalinyin és Kaganovics is ellátta kézjegyével. A tömeggyilkosságot 1940. április 3. és május 16. között hajtották végre több helyszínen. A foglyokat három táborból (Kozelszk, Sztarobelszk, Osztaskov) szállították a Szmolenszk közeli katyíni erdőbe (4 410 fő), a Harkov mellett található Pjatyihatka tanyára (3 739 fő), valamint a Kalinyin (Tver) melletti Mednojébe (6 314 fő), ahol tarkólövessel végeztek velük. A lengyelek mellett Kijevben 4 181 ukrán, Minszkben 4 465 belarusz foglyot gyilkoltak meg az NKVD funkcionáriusai.

Utóélet

A Sztálin parancsára elrendelt deportálásokat és gyilkosságokat hosszú ideig titkolták. Kivételt képez Nyikita Hruscsov 1956. február 25-én elmondott ún. „titkos beszéde” az SZKP XX. pártkongresszusának utolsó napján. Hruscsov azonban nem részletezte a nagy terror áldozatainak nemzetiségi megoszlását, és nem szólt Katyínról

sem. Egészen 1990. április 13-ig kellett arra várni, hogy a TASZSZ szovjet hírügynökség hivatalos közleményben tudassa a világgal: „A nyilvánosságra hozott levéltári anyag egésze alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Berija, Mjerlukov és társai közvetlenül felelősek a katyáni erdőben elkövetett bűnökért.” A közlemény nem sokat mondott, de a beismerés nagy elégtételt jelentett a lengyel társadalomnak, amely mindig is úgy tartotta, hogy a gyilkosságokat a szovjetek követték el.

Ugyanezen a napon, Wojciech Jaruzelski lengyel és Mihail Gorbacsov szovjet államfő találkozásán utóbbi többszáz oldal dokumentumot adott át lengyel kollégájának. Másnap Jaruzelski leróta tiszteletét az áldozatok emléke előtt a katyáni erdőben. 1992 októberében Borisz Jelcin orosz államfő újabb dokumentumokat adott át Lech Wałęsa lengyel elnöknek. Ebben a csomagban már benne volt a hírhedt 1940. március 5-i határozat is. Ezeket és más levéltári forrásokat négy lengyel nyelvű és egy orosz nyelvű kötetben publikálták. Ezzel új fejezet kezdődött az emlékezetpolitikában.

A lengyelek ettől kezdve kérték az oroszokat, hogy tárják fel az összes tömegsírt, a helyükön pedig emeljenek emlékműveket. Katyńban és Harkovban 2000-ben nyitották meg a látogatók előtt a temetőket. 2002-ben pedig, Vlagyimir Putyin lengyelországi látogatása után létrehozták a történészekből, levéltárosokból és diplomátákból álló Lengyel–Orosz Nehéz Ügyek Bizottságát, amely 2005-ben ülésezett először. A munka ekkor váratlanul megakadt, mivel Lech Kaczyńskit választották lengyel államfővé, és a Jog és Igazságosság került kormányra. A Kaczyński-testvérek nem voltak nyitottak a lengyel–orosz megbékélésre, igaz, más politikai és gazdasági ügyek is hátráltatták ekkoriban a közeledést. A lengyel kormány ráadásul ragaszkodni kezdett ahhoz, hogy az oroszok ismerjék el emberiség ellen elkövetett bűncselekménynek a katyáni tömeggyilkosságot. Erre az oroszok máig nem hajlandók, sőt 2005-ben az Orosz Föderáció Főügyészsége vádemelés nélkül lezárta a nyomozást az ügyben. Az addig keletkezett nyomozati anyagot pedig nem hozta nyilvánosságra, és nem tekinthettek bele a lengyelek sem.

A lengyel és orosz történészek munkáját azonban nem akadályozta a politika. Lengyel részről könyvtárnyi irodalom keletkezett a témában, orosz részről pedig 2001-ben látott napvilágot I. Sz. Jazsborovszkaja, A. Ju. Jablokov és V. Sz. Parszadanova kollektív monográfiája, amelyben szinte minden addig fellelhető orosz és lengyel levéltári

forrás alapján egy kiváló szintézist adtak közre. (Lásd: Katinszkij szindrom... 2001.) A Lengyel–Orosz Nehéz Ügyek Bizottsága végül a Polgári Platform 2007-es kormányra kerülésével kezdte meg újra munkáját. Ennek Radosław Sikorski és Szergej Lavrov külügyminiszteri találkozója adott lökést. A bizottság munkáját 2010-ben egy nagyszabású kiadványban összegezték. A „Fehér foltok, fekete foltok. Nehéz ügyek a lengyel–oroszl kapcsolatokban 1918–2008” című, kilencszáz oldalas kiadványban 16 rendkívül problémás történelmi eseményt összegzett egy lengyel és egy orosz szerző, így összesen harminckét tanulmányt tartalmaz. Természetesen Katyáról is szó van benne. A kiadványt Adam Daniel Rotfeld korábbi lengyel külügyminiszter és Anatolij Torkunov a moszkvai diplomataképző, az MGIMO akkori rektora szerkesztette. (Lásd: Białe plamy–czarne plamy... 2010.)

*

A „katiúi gyilkosságok” néven ismert bűncselekmény valójában egy hosszú folyamat tetetözése. A Szovjetunió vezetése, élén Sztálinnal, a harmincas évek közepétől fokozatosan leszámolt az uralma alá került lengyelséggel. Előbb a rigai béke után Szovjetunióba került lengyel parasztságot telepítették ki eredeti lakhelyükről, szétzúzva az évszázados paraszti világot, majd a nagy terror keretén belül külön figyelmet szenteltek a nacionalistának és szovjetellenesnek bélyegzett lengyel lakosok kivégzésének, de nem úszhatták meg a lengyel kommunisták sem. A háború kitörése után pedig az újonnan elfoglalt lengyel területek lakóit deportálták tömegével a birodalom belsejébe, majd több mint húszezer hadifogollyal végeztek. Ez volt Sztálin „lengyel politikája”, a szovjet birodalom határainak nyugati irányban történő kiterjesztésének alapja. A tények ismerete teszi érthetővé, hogy az 1939 előtti lengyel politika miért tartott joggal a szovjetekkel való szövetségkötéstől. Amikor Sztálin 1939 augusztusában azt követelte, hogy a Vörös Hadsereg átvonulhasson a lengyel területeken, akkor joggal tarthattak a megszállástól és a szovjetizálástól, amely 1939 előtt már megtörtént a szovjetekhez került egykori lengyel lakta területeken és végső soron bekövetkezett szeptember 17. után, a szovjetek által újonnan elfoglalt térségben is. Amikor 1941. június 22-én a németek megtámadták a Szovjetuniót, akkor brit nyomásra Sztálin beleegyezett a londoni emigráns lengyel kormánnyal való diplomáciai

kapcsolatfelvételbe. Erre július 30-án az ún. Sikorski–Majszkij egyezmény aláírásával került sor. Ezt követően a lengyel kormány és hadvezetés igyekezett a Szovjetunióban élő, raboskodó lengyelekből egy hadsereget toborozni. Ekkor kezdték el a lengyelek keresni az eltűnt, vagyis kivégzett lengyel hadifoglyokat, amire Sztálin cinikusan csak annyit tudott válaszolni, hogy „szétszaladtak”. Végül a még élő lengyelekből létrehozták az Anders-hadsereget, amelyet 1942-ben Iránon át Palesztinába evakuáltak. A lengyel katonák ezt követően kivették részüket a Hitler-ellenes koalíció harcaiban, többek között ők voltak azok, akik felszabadították Monte Cassinót. Amikor a németek 1943-ban felfedezték a tömegsírokat, és a Sikorski-kormány a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult a sírok szakszerű megvizsgálását kérve, Sztálin megszakította a lengyel kormánnyal a kapcsolatokat... Lengyelországban április 13-a a katyni áldozatok emléknapja. Ezúttal nem csak rájuk, hanem a sztálini terror minden lengyel áldozatára emlékezünk.

Felhasznált irodalom

- Białe plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko–rosyjskich (1918–2008).: Rotfeld, Adam Daniel – Torkunov, Anatolij. Warszawa, PISM, 2010.
- Jazsborovszkaja, I. Sz. – Jablokov, A. Ju. – Parszadanova, V. Sz.: Katinszkij szindrom v szovjetszko-polszkih i roszijszko-polszkih otnosenijah. Moszkva, ROSZSZPEN, 2001.
- Plennyiki nyeobjavlennoj vojni. Dokumenti i matyeriali. Pod red.: Pihoja, R. G. – Giesztor, A. Moszkva, Gyemokratyija, 1999.
- Németh István: Katyn, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében” 1914–1945. Budapest, L’Harmattan, 2013.
- Petrov, N. V. – Roginszkij, A. B.: „Polszkaja operacia” NKVD 1937–1938 gg.
- Sztalinszkije Gyeportacii 1928–1953. Dokumenti. Szosztavityeli: Pobjolj, N. L. – Poljan, P. M. Moszkva, Gyemokratyija – Matyerik, 2005.
- Vaszilcsenko, T. E.: Gyeportacija polszkih grazsdan iz zapadnyij oblasztyej USZSZR i BSZSZR na Jevropejszkij szever (fevral 1940 – 22 ijunja 1941 godov). In Vesztnyik Pomorszkovo Unyiverszityeta, 2008/2. 5–8.